

I. Társadalmi trendek

A rendszerváltás nyertesei és vesztesei – generációs oldalnézetből. 10 állítás a gazdasági átalakulás társadalmi hatásairól

Kolosi Tamás – Tóth István György

1. Bevezetés

Antall Józsefnek, a harmadik magyar köztársaság első szabadon választott miniszterelnökének mélyen igaza volt akkor, amikor arra utalt, hogy ruhát lehet váltani, rendszert csak változtatni lehet. Noha a szövegben később mi is használjuk „rendszerváltás” kifejezést (utalva a szocializmusból a kapitalizmusba történt, az 1980-as és az 1990-es évek fordulóján bekövetkezett folyamatra), mindjárt az elején két (triviális, de a közbeszédben mégsem annak kezelt) jellemzőt ki kell emelnünk.

Az első: a rendszerváltás folyamatának milyensége nem vonatkoztatható el attól, hogy kik voltak a folyamat szereplői. Társadalomtudományos szakki-fejezéssel élve *a rendszerváltás endogén folyamatként zajlott le*: a szereplők felkészültsége, beágyazottsága, motivációi, gazdasági érdek- és kapcsolatrendszere mind szerepet játszottak abban, hogy az „eredmény” (ha egyáltalán lehetséges a rendszerváltás eredményéről, mint valami statikus állapotjellemzőről beszélni) milyen lett. A második: a rendszerváltás értékelésének időtávja nemcsak azért érdekes, mert a folyamatok „kifutása” időigényes, hanem azért is, mert az időtáv hossza egyben *a szereplők életidejében* eltérő lecsengésű folyamatokat takarhat. Tanulmányunk ezt a két jellemzőt kulcsfontosságúnak tekinti. A Háztartások Életút Vizsgálata (a továbbiakban HÉV) egyedülálló lehetőséget kínál arra, hogy a rendszerváltás társadalmi hatásait a nyolcvanas évekre visszatekintő retrospektív adatgyűjtésnek, illetve az 1992–2007 közötti időszakban lefolytatott longitudinális, nyomkövető vizsgálatnak köszönhetően viszonylag hosszabb távon kövessük. Az így „befogott” több mint húsz év már emberöltőnyi léptéket jelent, személyes sorsokban és a társadalom életében is.¹

---

¹ A Háztartások Életút Vizsgálata c. kutatási program a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal és a Kutatás-fejlesztési Pályázati és Kutatáshasznosítási Iroda támogatásával folyik, a B2-2006-0005 sz. szerződés keretében. A kutatás a Magyar Háztartás Panel (MHP) vizsgálat 1992. évi megkérdezettjeinek újra felkeresése révén ad áttekintést a magyar háztartások munkaerő-

Elemzésünk 2. és 3. fejezetében néhány kulcsfogalmat definiálunk (előbb a rendszerváltással, majd a nyertesekkel és vesztesekkel kapcsolatban). Utána tézisszerűen ismertetjük a fontosabb következtetéseinket.² Ezen belül a 4. és az 5. fejezet a munkaerőpiac szűkülését és a jövedelemeloszlás széttartó tendenciáit elemzi, a 6. fejezet pedig a társadalmi előrejutás fontosabb tényezőit veszi sorra. A 7. fejezet bevezeti a generációs metszetet az elemzésbe, majd a 8. fejezetben az egyes életkori kohorszok tekintetében külön-külön vizsgáljuk a sikeresség és sikertelenség tényezőit. Végezetül az utolsó részben rendhagyó összefoglalást adunk.

2. Rendszer, váltás

Amikor *rendszer*ről beszélünk, egyszerre gondolunk a társadalom működőképességéhez elengedhetetlenül szükséges pozíciókra, valamint az ezeket a pozíciókat rendezett együttessé szervező intézményi közegre. A rendszer jellemzői tehát a pozíciók, a pozíciókat betöltő személyek, valamint a közöttük levő együttműködést és versenyt szabályozó intézmények (formális, illetve informális) szabályok terminusaiban írhatók le.

A gazdasági, a társadalmi és a politikai rendszert szokás egymástól külön választani/ kezelni. Leszögezve azt, hogy természetesen a tulajdon, a termelés, a kereskedelem, a verseny a *gazdasági rendszert*, az alkotmányos keretfeltételek, az érdekkifejeződés, a közpolitikai preferenciák összegződésének szereplői és intézményei a *politikai rendszert* önálló szférákként írják le, fontosnak tartjuk kiemelni, hogy mind a gazdasági, mind pedig a politikai rendszer *társadalmilag beágyazottan* működik. A rendszerváltozás értelmezése egyszerű a gazdaság – redistributív tervgazdaságból a magántulajdonon alapuló piacgazdaság felé –, illetve a politika esetében – egypártrendszerű diktatúrától a parlamenti demokrácia felé –, bonyolultabb azonban a társadalmi rendszer megváltoztatásának értelmezése. A társadalom tagjainak tudá-

---

piaci és jövedelmi helyzetéről, valamint attitűdjeiről. Vizsgálatunk az 1992. és 2007. évi adatfelvételeken alapul, de ahol tudunk, retrospektíven „visszanyúltunk” az 1980-as évek foglalkozástörténeti változásaihoz, és természetesen igyekeztünk megfigyelni a vizsgálati periódus két vége közötti, az egyéni életpályák szempontjából fontos eseményeket is. Elemzésünk tehát átfogja a rendszerváltás időszakát, de az a tényleges történet, amit szimultán adatfelvételekkel tudtunk bemutatni, egy olyan periódust takar, amely már a rendszerváltás néhány kulcsmozzanata (privatizációs és foglalkoztatottsági sokkok, politikai rendszerváltás) lezárulta utáninak tekinthető.

² A HÉV-kutatás során készített részletes, alapadatok eloszlását és az alkalmazott eljárások módszertani leírását tartalmazó elemzésünk a kutatási jelentésben található meg (Kolosi-Tóth-Keller 2008). Köszönjük Keller Tamásnak az adatfeldolgozásban nyújtott statisztikai asszisztenciát.

sa, tapasztalatai, együttműködési technikái, ezáltal a közösségek hagyományai, bizalmi viszonyai meghatározzák a politikai alrendszer és a gazdasági alrendszer működésmódját, de egyben annak kimenetét is. Mi ebben a tanulmányban ezt a fajta sajátos függést és meghatározottságot tartjuk szem előtt a gazdasági és politikai rendszerváltás társadalmi következményeinek vizsgálata során.

„Szocializmusról” és „kapitalizmusról” beszélni mindig nagyfokú leegyszerűsítést jelent. A többségi képviselői vagy közvetlen demokrácia, a korporatizmus, a korlátozott szabadságjogok, az oligarchikus szerkezet vagy a diktatórikus berendezkedés, mint a politikai akaratképzés és érdekkifejezés rendszerei egyfelől, valamint a *laissez fair* verseny, a szabályozott piac, az állami dirigizmus, valamint a haditermelésszerű állami gazdasági berendezkedés rendszerei másfelől a legkülönbözőbb kombinációkban léteznek a világban több-kevesebb ideig és több-kevesebb sikerrel. Az átmenet – ennek szellemében – Magyarországon is és másutt is *egy sajátos kombinációból egy másik sajátos kombinációba történt változást* jelentett. Magyarországon ráadásul az átmenet a többi országhoz képest még inkább fokozati volt, és ez különbséget jelentett a hozzánk egyébként hasonló utat bejárt posztoszocialista sorstársakhoz képest is.³

Rendszerváltáson (az előbbiekből következően) elsősorban intézményi változást értünk: annak a szabályrendszernek, intézményi keretfeltétel-rendszernek a megváltozását, amely megszabja a változás előtti és utáni konstellációban is az alapvető működési jellemzőket, a társadalmi érvényesülés sikerkritériumait és mechanizmusait, összességében pedig az egyes rendszerek adaptív, alkalmazkodási képességeit. Egyszerű analógiával azt mondhatnánk, hogy a rendszerváltás a társadalom működési mechanizmusainak egyfajta „átprogramozását” jelenti. Látni kell azonban, hogy ez a fajta tisztán lebonyolított „kódcseré” valójában csak Németországban valósult meg: az újraegyesített ország keleti felére egyszerűen adaptálták a nyugati félben működő intézményrendszert. Viszonylag átfogó egyszeri intézményi váltás zajlott le még azokban az országokban, amelyekben a politikai változás lényegéhez a nemzeti önállósodás is hozzátartozott (például a balti országokban, a volt Jugoszláv tagköztársaságokban és bizonyos késéssel és egyes intézményi

---

³ Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne látnánk a különbséget a szocializmus és a kapitalizmus között. Egyetértve Kornai Jánossal (Kornai 2007), a két rendszer közötti alapvető különbséget a tulajdon, a koordinációs mechanizmusok és a politikai demokrácia eltérő működésében látjuk. Az európai volt szocialista országok (így Magyarország is) ma már kapitalista országok, amelyek között történelmük, hagyományaik és az átmeneteik minősége miatt számos eltérés leheto fel. Szintén Kornai kifejezésével: az átmenet előtt az egyik „rendszercsaládba” tartoztak, ma pedig a másik „rendszercsalád” tagjává alakultak át (Kornai 2007: 117).

elemeket tekintve a volt Csehszlovákia utódállamaiban). Más esetekben a „szocializmus” évtizedeinek különösen erőteljes repressziója váltott ki jelentősebb intézményi és bizonyos mértékű személyi cserélődéseket is. Magyarország esete más volt: nálunk, mint a láger „legvidámabb barakkjában” a gazdasági liberalizáció korábban kezdődött (az 1970-es évek világgazdaságát átrendező válságok nálunk erőtlenül és lassan, de mégis inkább a szocialista rendszer erőzóját hozták magukkal (szemben a lengyel példával, ahol a korai konfliktusok a szükségállapot bevezetéséhez vezettek). *Magyarországon a rendszerváltás (eltekintve az 1960-as évek szigorúan a rendszer keretei között maradó kísérleteitől) a szó tágabb értelmében az 1980-as évek elejétől (a GMK időszak kezdetétől) az 1990-es évek végéig tartott* (amikor már a második szabadon választott kormány helyét átvette a harmadik). A szó szűkebb értelmében vett rendszerváltás is többéves periódust foglal magában (az adórendszer 1987–88 fordulóján bekövetkezett reformjától az alapvető piacgazdasági intézmények 1993–94 táján befejeződött „üzembe helyezéséig”).⁴

3. Nyertések, vesztesek

A gazdasági-társadalmi rendszer normál működése során az intézményi keretek, a gazdaság működésmódja, az állami beavatkozás rendszere megszabják, hogy kik lesznek sikeresek, és kik lesznek kevésbé eredményesek egy adott berendezkedésen belül. Ilyen értelemben beszélhetünk arról, hogy egy adott pillanatban a rendszer működése kinek, milyen típusú *viselkedésmódo*knak kedvez. Azokban a nem demokratikus és nem a verseny alapján működő társadalmakban, ahol a teljesítmények értékelése ilyen vagy olyan módon más emberek, „feljebbvalók” ítéletén múlik, az uralkodó szélirány a lojális, inkább a tekintélyekhez alkalmazkodó emberek vitorláját fújja. A magántulajdonon, gazdasági versenyen alapuló társadalomban és a pártversenyre alapozott politikai rendszerben az érvényesülés feltételei az emberekből na-

---

⁴ Bizonyos értelemben nem a „rendszerváltozás”, hanem annak elmaradása az, ami zavarokat okoz egy ország életében. A modern kapitalizmus és a demokratikus berendezkedés „feltalálása” óta a fejlett országok sikerének titka éppen hogy azok alkalmazkodóképességében van: az igazán sikeres piacgazdaságok minden nap, minden elemükben alkalmazkodnak, pontosan ettől sikeresebbek. Az Egyesült Államokban nem volt egyszeri „rendszerváltás”, mégis alapvetően más a mai amerikai kapitalizmus és demokrácia, mint a száz évvel ezelőtti volt. A rendszerváltást ezért bizonyos mértékben a hosszú ideig elmaradt/elfojtott változtatási alkalmazkodási kísérletek időben összesűrűsödött, koncentrált áttöréseként is definiálhatjuk. Ahol az elnyomás és elfojtás erősebb volt, ott ez radikálisabban zajlott le, ahol viszont a rendszer kisebb-nagyobb önkorrekciónra képes volt, ott időben elnyúló, fokozatosabb átalakulásokat figyelhetünk meg.

gyobb mértékben hozzák ki a rugalmasabb, innovatívabb viselkedést és a változó körülményekhez történő alkalmazkodást.

Tág értelemben tehát a rendszerváltás nyerteseit és veszteseit azáltal lehetne beazonosítani, hogy megnézzük, a fenti dimenziók mentén a rendszerváltás előtti és utáni rendszerben kik, milyen típusú viselkedéssel érvényesülnek jobban és kik kevésbé. Noha úgy véljük, hogy a szó igazi értelmében a rendszerváltás kontextusában ezt jelentené a nyertesség és a veszteség, nyilvánvalóan ez a legnehezebben mérhető dimenzió. A szó szűkebb értelmében véve nyertesnek és vesztesnek azokat tekinthetjük, *akiknek a relatív helyzete* a rendszerváltás folyamatában javult, illetve romlott. Az egyenlőtlenségeket mind az 1992. évi, mind pedig a 2007. évi pozíció vonatkozásában azonos skálán mérjük, és az ezen belüli elmozdulásokat vizsgáljuk. Igazodva a Ház-tartáspanel-vizsgálat koncepciójához – amelyre jelen kutatás épül – a vertikális egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyet, a népesség munkaerő-piaci és jövedelmi-anyagi dimenzióban elfoglalt pozícióját vizsgáljuk.

A *foglalkozási, illetve munkaerő-piaci státus* mérésére a Blau és Duncan (1967) által kifejlesztett, az egyes foglalkozások regressziós értékét a foglalkozás által megkereshető átlagos jövedelemmel és a foglalkozás betöltéséhez szükséges iskolai végzettséggel mérő, sok országra kiterjedő nemzetközi adatokon a Ganzeboom, De Graaf és Treiman (1992) által létrehozott ún. ISEI-skálát (International Social Economical Index)⁵ használjuk. Az általunk alkalmazott skála 16–90 között vesz fel értéket. (A 16-os például a mezőgazdaságban dolgozó, szakképzetlenek értéke, míg a 90-es pontszám a bíróké vagy orvosoké.⁶

Az általunk használt besorolásban jó néhány kutatói döntés szerepel. Figyelmen kívül hagytuk a munkaerő-piaci státusznak a munkahely jellegéhez kötődő elemeit. A foglalkozások hierarchiáját változatlanok tekintettük az elmúlt húsz évben. A nyugdíjazás és a munkanélküliség hatását figyelmen kívül hagytuk. A foglalkozási státuszt a nem dolgozó házastársak és a tanulók esetében családi jellemzőnek tekintettük stb.⁷ Meggyőződésünk azonban,

---

⁵ Magyar fordításban társadalmi-gazdasági index (Róbert 1997a).

⁶ A munkaerőpiacon jelenlevőknél az aktuális ISEI-pontot alkalmaztuk. A munkaerőpiacról kikerültek esetében a legutóbbi aktív pozícióhoz tartozó pontot rendeltük. Akik korábban sem voltak jelen a munkaerőpiacon, azokhoz házastársuk vagy apjuk pontszámát rendeltük, akiknél pedig ez sem állt rendelkezésre, ott a megfelelő hozzátartozó beosztása alapján rendeltünk kódot. Az ISEI-index kialakításának további részleteit lásd Kolosi–Tóth–Keller (2008).

⁷ Ezek a döntések helyenként nagyon jelentős leegyszerűsítéseket jelentenek. A foglalkozások hierarchiája technológiaváltásokhoz kapcsolatosan vagy a piacszerkezet változásához igazodóan is változhatott, vagy például a nagyfokú inaktívvá válás foglalkozástípusok szerint is szelektív lehetett. Nem beszélve arról, hogy ezzel az eljárással az aktív, inaktív és nyugdíjas középvezető ugyanakkora pontszámot kap, pedig közben a helyzete jelentősen változott. Mindkettő döntés

hogy minden mérés (Kolosi–Rudas 1988) kutatói döntés eredménye, a különbség csupán annyi, hogy ez a sajátosság nyíltan megjelenik, vagy pedig látens marad.

Az *anyagi helyzet indexet* a mindkét időpontra viszonylag pontos családi-háztartási jövedelmi adat, valamint a vagyoni és az anyagi életkörülményekkel kapcsolatban rendelkezésre álló változókból konstruáltuk.

Az MHP- és a HÉV-állományok a háztartások összes 16 év feletti tagjának összes személyes nettó jövedelmeit, valamint a háztartások közös, személyekhez nem köthető jövedelmeit vesszük számításba.⁸ A vagyoni helyzet mérésére a vállalkozói vagyont, (ennek hiányban a vállalkozás jövedelméből becsült vagyonértéket), illetve a megkérdezett háztartásának ingatlanvagyonát vettük alapul. Az életkörülmények egyéb anyagi jellemzőiről a lakásfelszereltségről és más komforttényezőkről, valamint a háztartás tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságáról rendelkezésre álló információk alapján készítettünk becslést. Az anyagi helyzet indexünk végeredményben olyan, mint az ISEI-index, és a két mutató matematikai-statisztikai értelemben is igen hasonló tulajdonságokkal rendelkezik.⁹

A nyertesek és vesztesek azonosításának harmadik módja egyfajta *abszolút mérés* lehetne. Vannak olyan tényezők a társadalmi életnek, amelyek változása bizonyos értelemben mindenki, vagy legalábbis a népesség nagyobbik része számára kedvezően változtak (értelmezésünk szerint akkor is, ha esetleg az érintettek nem mind gondolják ezt ugyanígy). Kiterjedt a politikai szabadság, megszűnt a hiánygazdálkodás, kibővült a vállalkozás szabadsága. Csökkent ugyan a munkahelyek biztonsága, tágult azonban az állampolgári biztonság. Csökkent az egyéni életpálya kiszámíthatósága, bővült azonban az egyéni sorsok alakíthatósága, és szabadabb lett az ehhez kapcsolódó választás. Elemzésünk, miközben mindezeket a tényezőket nagyon fontosnak és önmagában értékesnek tartjuk, nem foglalkozik a – meggyőződésünk szerint a népesség nagy többsége számára pozitív változásokat jelentő – demokrácia-

---

abba az irányba mutat, hogy alábecsüljünk lehetséges változásokat. A jelenlegi kutatás keretein belül azonban nem sokat tudunk ezzel kezdeni, azon kívül, hogy tudomásul vesszük.

⁸ Az alkalmazott jövedelemfogalom az idők során nem változott, és mind az 1992-es, mind a 2007-es számbavétel megfelel az ún. Canberra Group időközben megfogalmazott elvárásainak. Minden jövedelemtípusra és mindkét időpontban nettó, egy főre jutó jövedelmeket vesszünk számításba, még akkor is, ha tudjuk, hogy jóléti összehasonlításokra célszerűbb az ún. ekvivalens jövedelmeket alkalmazni (Tóth 2005). Az egy főre jutó jövedelmek torzító hatását ugyanis az index másik két elemének az egész háztartásra vonatkozó jellege jól kompenzálja.

⁹ Az index kialakításához az egy főre jutó háztartási jövedelmet, valamint a vagyoni helyzet mutatóját és a háztartás felszereltségét, összegző pontrendszert is harmincad részekre osztottuk. A legmagasabb harmincadhoz tartozók 30, a legalacsonyabbhoz tartozók 1 pontot kaptak, végül ezt a három pontszámot mindkét évre összeadtuk. Részletek: Kolosi–Tóth–Keller (2008).

nyereségekkel. Hasonlóképpen, elemzésünk figyelmen kívül hagyja, és csak igen korlátozottan reflektál azokra a változásokra is, amelyek a lakosság egészét érintették, tehát például arra, hogy a kilencvenes évek első felében a gazdasági válság következtében csökkent az átlagos életszínvonal, majd a kilencvenes évek közepétől beinduló gazdasági növekedés következtében (az utolsó egy-két év megszorításaitól eltekintve) ma már a lakosság döntő többsége objektíve jobban él, mint a rendszerváltás előtt.¹⁰

4. A foglalkoztatottság szűkülése a foglalkozási hierarchia stabilitása mellett

A lakosság foglalkozási pozíciók közti eloszlását tekintve a legfontosabb változás magának a *munkaerőpiacnak mindjárt a kezdetekkor bekövetkezett szűkülése* volt. Tudjuk, hogy a rendszerváltás időszakában mintegy egymillió ember került ki a foglalkoztatottak köréből, és hogy az elmúlt tíz évben ez a helyzet, kisebb ingadozásoktól eltekintve, lényegében nem változott.

Kutatásunk alapján *a munkanélküliség a felnőtt népesség több mint egyötödét érintette hosszabb-rövidebb ideig*, másfelől azonban 6–14% azok aránya, akiknél a munkanélküliség viszonylag tartós állapot volt. A foglalkozási pályák elemzése alapján azt mondhatjuk, hogy viszonylag kevesen vannak azok, akik az általunk vizsgált periódusban járták be a munkaerőpiacról való kiszorulás, a tartós munkanélküliség, majd a nyugdíjazásba menekülés klasszikusnak tekinthető útját. Az elmúlt időszak munkanélkülieinek egynegyede már 1992-ben sem dolgozott, és jelenleg sem dolgozik. Összességében tehát azt tapasztaljuk, hogy a megkérdezetteknek mintegy egytizede tartozik ahhoz az „underclass”-hoz, amelyik a rendszerváltás időszakának nagy részében (egy részük a teljes időszakban) a munkaerőpiacról kiszorulva, segélyekből él.

A foglalkoztatottság csökkenésében ennél nagyobb szerepe volt a korai nyugdíjazásnak. Jelenleg a minta 32%-a nyugdíjas, ennek 42%-a 55 éves kor előtt, 81%-a pedig 60 éves kora előtt ment nyugdíjba.

---

¹⁰ Itt szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a rendszerváltás elsődleges nyerteseinek, a kialakult nagyvállalkozói rétegnek az életútját a minta sajátosságai miatt adódóan ez a kutatás nem tudja vizsgálni.

1. táblázat. A korai nyugdíjba vonulók aránya a nyugdíjba vonulás időszaka és nemek szerint (%)

Időszakok	Nő	Férfi
Rendszerváltás előtt (–1989)	33,0	44,2
Rendszerváltás során (1990–1996)	52,7	75,2
Nyugdíjreform után (1997–)	39,2	68,0

Jóllehet már a rendszerváltás előtt is – az alacsony nyugdíjkorhatár ellenére – magas volt a korhatár előtt nyugdíjba vonulók aránya, a rendszerváltás időszakában ez az arány radikálisan megemelkedett (1. táblázat). A munkaerő-piaci váltás fő csatornája tehát a korai nyugdíjazás volt. Még ennél is megdöbbentőbb azonban, hogy a későbbiekben alig-alig változott a helyzet, jóllehet a hivatalos nyugdíjkorhatár megemelkedett, ennek azonban talán csak a nők nyugdíjba vonulásának idejére volt valamelyest hatása.¹¹

1. KÖVETKEZTETÉS: *A foglalkoztatottak körének erőteljes szűkülése miatt a munkaerőpiacról tartósan és/vagy periodikusan kikerülők, és a kényszerből vagy gazdasági érdeken alapuló belátásból nyugdíjba vonulók tömegei egyértelműen a rendszerváltás veszteseinek tekinthetők. Eredményeink szerint a vizsgálatunkban szereplők mintegy egytizede (a mai magyar társadalom mintegy 8%-a) tartozik ehhez az „underclass”-hoz, amely a kiszorulást követően lényegében segélyekből él.*

A vizsgálatunkban használt „vállalkozó” definíció kiterjed a mezőgazdasági vállalkozókra, a diplomás szabadfoglalkozásúakra, az egyéni vállalkozókra, valamint a közepes- és nagyvállalkozókra. (Az utóbbi – mint erre már korábban utaltunk – gyakorlatilag teljesen hiányzik a mintából.)

Elemzésünk során azt találtuk, hogy az 1980-tól 1990-ig terjedő időszakban a népesség 2%-a, míg 1992 és 2007 között a (mai) népesség 7,4%-a üzött valamilyen formában vállalkozást. Azoknak, akik 1992 és 2007 között vállalkozók voltak, csak 13%-a volt az 1980-tól 1990-ig terjedő periódusban is vállalkozó, illetve a 2007-ben vállalkozók 11%-a rendelkezett vállalkozói múlttal a rendszerváltás előtt vagy közvetlenül utána.

¹¹ A nyugdíjba vonulás átlagos életkora 1998 és 2006 között lassan emelkedésnek indult, ám még így is jóval a hivatalos nyugdíjkorhatár alatt van. Erről lásd e kötetben Gál Róbert Iván tanulmányát.

Az időközben bekövetkezett cserélődés egy része generációs természetű: a nyolcvanas évek vállalkozói részben életkori okok miatt is távoztak 2007-re ebből a körből. Egészen más a helyzet azokkal, akik 1992 és 2007 között vállalkozók voltak, de a kérdéses időpontjában már nem nevezték magukat annak. Nekik – adataink szerint – 33%-uk alkalmazottként dolgozik, 23%-uk nyugdíjba ment, és a maradék 44%-uk munkaerőpiacon kívüli. Ezeknek egy része időről időre munkanélkülivé vált az elmúlt 15 évben. Átlagosan több mint kétszer annyi munkahelyük volt ezeknek az embereknek, mint a mintában szereplő összes többi megkérdezettnek. Nyilvánvalóan többségében kényszervállalkozókkal állunk szemben. Ugyanakkor meglepő, hogy az általános iskolai végzettségükhöz képest a szakmunkás képzettség, a középiskolai, de még a felsőfokú végzettség is több mint kétszeresére növeli az ebbe a kategóriába tartozás esélyét. A községekben élőkhez képest szintén kétszer nagyobb az esélye a városokban, megyeszékhelyeken vagy akár a Budapesten élőknek is, hogy ebbe a kategóriába tartozzanak.

2. KÖVETKEZTETÉS: A rendszerváltás során kibővültek a vállalkozóvá válás csatornái. Az elmúlt 25 évben (1980-tól számítva) a megkérdezettek mintegy 9%-a volt hosszabb-rövidebb ideig vállalkozó, de jelenleg csak ennek a fele (4,4%) az. A jelenlegi vállalkozók túlnyomó többsége (90%) a rendszerváltás után kezdett vállalkozásba, viszont a rendszerváltást követően vállalkozásba kezdőknek több mint egyharmada ma ismét alkalmazott vagy nem dolgozik. Míg a mai vállalkozókat egyértelműen a rendszerváltás nyerteseinek, addig a szóban forgó kényszervállalkozókat inkább veszteseknek kell tekinteniünk.

A rendszerváltást értékelő elemzések egy jelentős része a vezetőváltás/elitváltás problémakörét tekinti középponti kérdésnek. Mi a kutatásaink alapján azt látjuk, hogy a vezetőváltás viszonylag jelentős volt a vizsgált periódusban.

A mintánkban szereplők közül azoknak, akik a rendszerváltás óta váltak vezetővé (171 ilyen eset volt), körülbelül 60%-a máig megmaradt vezetőnek (legkisebb arányban egyébként a felsővezetők). *A rendszerváltás előtti időkből* viszont nagyon kevesen maradtak aktív vezetői poszton, több mint 80%-uk mára elvesztette vezetői pozícióját (2. táblázat).

2. táblázat. A különböző szintű vezetők életpályája a rendszerváltás függvényében (fő)

		Felsővezető	Középvezető	Alsóvezető	Összesen
Jelenleg vezető	A rendszerváltás előttről maradt vezető	3	11	12	26
	A rendszerváltás óta lett vezető	24	50	27	101
Jelenleg nem vezető	A rendszerváltás előtt vezető volt, azóta kiesett	20	44	70	134
	A rendszerváltás óta lett vezető, azóta kiesett	22	31	17	70

Ez a változás még akkor is jelentős vezetői cserére utal, ha figyelembe vesszük az életkori különbségeket is. A rendszerváltás előtti vezetők ma 15 évvel idősebbek azoknál, akik a rendszerváltás óta szerezték meg a vezetői beosztást. Jól mutatja ezt, hogy a rendszerváltás utáni időszakban vezetővé vált, de ma is vezetőként dolgozók kétharmadának van felsőfokú végzettsége. A rendszerváltás előtt pozíciót nyert jelenlegi vezetők 47, a rendszerváltás előtt vezetői beosztásba kerültek, de az azóta onnan kiesetteknek pedig csak 37%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel.

3. KÖVETKEZTETÉS: *A vezetők személyi összetételében viszonylag jelentősebb változások következtek be. E változások egy része generációs természetű volt: a szocializmusban politikai okokból pozícióba jutottak jelentős része életkori okok miatt kikerült az aktívak köréből. Mások közülük vállalkozásba fogtak. Számottevő volt azonban az újonnan pozícióba kerültek aránya is, akik egyfelől újonnan létrejött pozíciókat foglaltak el, másfelől pedig a korábbi elit pozícióiban vették át a generációs stafétabotot. A régi vezetői elit egyik része tehát a nyertesek, másik része viszont a vesztesek közé sorolható be.*

A munkaerőpiacról történt kiszorulás, a vállalkozói fluktuáció és a viszonylag intenzívebb vezetőváltás mellett a legfontosabb jellemzőnek a foglalkozási hierarchia figyelemre méltó stabilitását tartjuk (3. táblázat). A változások inkább a munkaerőpiac természetes változásaiból következtek. 2007-re a mintánk természetesen idősödött, sokan nyugdíjasok lettek. Cserélődött, változott az aktívak összetétele, és a periódus végén természetesen nincsenek gyermekek a megfigyelték között. Tudjuk, hogy a foglalkoztatottakon belül

jelentősen csökkent a mezőgazdaságban és az iparban foglalkoztatottak aránya, nőtt a szolgáltatásban dolgozóké, jelentős az eltolódás a fizikai munka világából a szellemi munka világába.

3. táblázat. Az egyes munkaerő-piaci kategóriák ISEI-pontszámai és százalékos megoszlása 1992-ben és 2007-ben

Munkaerő-piaci státus	ISEI 1992	Megoszlás (%)	ISEI 2007	Megoszlás (%)
Eltartott gyermek	38	28	36	0
Aktív	41	44	41	46
Nyugdíjas	23	14	25	32
Tanuló	44	5	41	10
Munkanélküli	17	5	16	8
Munkaerőpiacon kívül	32	4	35	3
<i>Átlag/összesen</i>	<i>36</i>	<i>100</i>	<i>33</i>	<i>100</i>

A társadalmi-gazdasági index a rétegződés elemzésére alkalmas, és mivel ugyanahhoz a ponthoz sokszor egészen különböző és egészen hasonló foglalkozások is tartoznak, az ISEI-pontszámok közvetlenül nem alkalmasak a foglalkozásváltások elemzésére. E pontszámok segítségével sem azt nem értékeljük változásnak, ha valaki egy adott rendelő helyett egy másikban lesz fogorvos asszisztens, sem azt, hogy ha állatorvos mellett válik asszisztenssé, de azt sem, ha átképzzi magát könyvelőnek vagy illusztrátornak, és elhelyezkedik egy könyvkiadónál (ugyanis mindegyik foglalkozáshoz az ISEI ugyanakkora, 51 pontos értéke tartozik). A társadalmi-gazdasági index értéke akkor változik meg, ha a fogorvos asszisztensből titkárnő (53) vagy levélkihordó (39) lesz.

Az, hogy a társadalmi rétegződés szempontjából a társadalmi-gazdasági index mekkora változását tekintjük lényegesnek, megint csak kutatói döntés kérdése. A 4. táblázat egyfelől az összes megkérdezett, másfelől az 1992-ben és 2007-ben is foglalkoztatottak esetében mutatja azt, hogy különböző küszöbértékek választása mellett mekkorának látszik a felfelé, illetve lefelé mobilitás a társadalmi-gazdasági index változása alapján. Ez – értékelésünk szerint – viszonylag kismérvű átrendeződést mutat. A társadalmi-gazdasági index húszpontos változását tekintve küszöbértéknek összességében a magyar társadalom 10-12%-ának változott meg érzékelhetően a társadalmi-gazdasági indexe – ebből kb. 5-6%-é lefelé, és kb. ugyanennyi megkérdezetté felfelé mozdult el.

4. táblázat. A lefelé és felfelé mobilak, valamint az immobilak megoszlása különböző ISEI-küszöbértékek mellett az összes megkérdezett, illetve az 1992-ben és 2007-ben egyaránt foglalkoztatottak között (sorszázalékok)

Az ISEI-változás küszöb- értéke	Mindenki (N=2484)			1992-ben és 2007-ben is foglalkoztatottak (N=648)		
	Lefelé mobil	Változatlan	Felfelé mobil	Lefelé mobil	Változatlan	Felfelé mobil
1	22	55	23	35	37	28
5	17	65	18	26	51	23
10	12	76	12	19	67	14
15	9	83	8	13	78	9
20	5	90	5	6	88	6
25	4	93	3	5	91	4
29	2	96	2	2	96	2
30	2	97	2	2	96	2

Látni kell azonban azt is, hogy társadalmi-foglalkozási indexet bizonyos tekintetben koncepcionálisan hibás a rendszerváltás társadalmának viszonyaira használni. Az ISEI-index Ganzeboom és Treimann megfogalmazása szerint a foglalkozásoknak azokat az attribútumait méri, amelyek az adott pozíciókat elfoglaló személyek iskolázottságát jövedelemmé konvertálják (Ganzeboom–Treimann 1996: 212). Csakhogy a rendszerváltás egyik lényeges momentuma éppen az, hogy bizonyos foglalkozásokat (párttitkár, szakszervezeti bizalmi, az állami újraelosztáshoz, vagy a hiánygazdasági elosztáshoz kapcsolódó mindenféle adminisztratív állások) leértékel, másokat (vállalkozó, bankár, műkincskereskedő és a piacgazdaság infrastruktúrájához tartozó állások) pedig felértékel. Ezért, ha az egyes foglalkozásokhoz kapcsolt ISEI-kódokat a rendszerváltás során változatlanoknak tekintenénk, éppen ezeknek a le- és felértékelődéseknek a lényegi elemeit vesztenénk el. Ráadásul nyilvánvaló, hogy ugyanazok az állások attól függően is fel- vagy leértékelődhetnek, hogy melyik szektorban voltak jelen (maradva a titkárnó analógiánál: a kommunális, villamosenergia-szektorban, illetve a szolgáltatások területén ezek az állások is nyilvánvalóan felértékelődtek, míg a nehéziparban és a könnyűiparban, illetve a mezőgazdaság számos ágazatában inkább leértékelődtek.

4. KÖVETKEZTETÉS: *A munkaerőpiacon a vizsgált időszakban végig jelen levők között a foglalkozási hierarchia mentén történő jelentősebb fel- vagy lefelé irányuló mozgás a népesség viszonylag kis arányát érintette.*

Összességében a foglalkozási hierarchia a magyar rendszerváltás során [NI1]viszonylag stabilnak mutatkozott.

5. Széttartás is nivellálódás az anyagi-jövedelmi helyzet tekintetében

Az anyagi-jövedelmi helyzetnek a rendszerváltás során bekövetkezett változásairól szóló korábbi írásainkban (Kolosi 2000; Tóth 2005) bemutattuk, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése legnagyobb mértékben a rendszerváltás korai periódusában (nagyjából 1987 és 1992 között) következett be. A transzformációs átalakulásnak ebben az első szakaszában minden egyenlőtlenségi mutató jelentősen növekedett: a legjelentősebb változás a háztartások foglalkozási és munkaerő-piaci polarizációja volt. Az átalakulás második szakaszában (1992 és 1996 között) az egyenlőtlenségek továbbra is viszonylag számottevően, bár a korábbi időszakhoz képest kisebb mértékben nőttek (ekkor a döntő tényező az iskolázottsági szintek eltérő megterülése volt), majd a harmadik szakaszban (a kilencvenes évek második felében, illetve az ezredforduló táján) már határozottan lassult az egyenlőtlenségek növekedése. A legutóbbi időszakra vonatkozó elemzések (Szivós–Tóth 2008) szerint a 2003-as csúcst követően nivelláltabb lett a jövedelmek mért eloszlása (döntően az állami újraelosztási és adóztatási politika következtében). 2007-ben az egyenlőtlenségek aggregált nagysága lényegében az 1990-es évek közepén mértnek felelt meg (Tóth 2008).

A HÉV-mintának a releváns 1992-es és 2007-es lakossági vizsgálatokkal való összehasonlításai¹² szerint, megkérdezettjeink 1992-ben a népesség átlagához képest átlagosan magasabb jövedelmekkel rendelkeztek, és a közöttük levő egyenlőtlenségek a népességben mérthez képest nagyobbak voltak. A HÉV-minta még 2007-ben is egyenlőtlenebb, mint a lakosság egészének mintája, de az eltérés lényegesen kisebb, mint 1992-ben volt. A HÉV-minta kiinduló éve a nagy egyenlőtlenség-növekedési periódus végének állapotát mutatja, az utolsó év pedig, a 2006-os, jelentős egyenlősítő hatással járó kiigazító csomag után lett felvéve. Ez önmagában is fontos magyarázatát adja

---

¹² Az 1992-ben releváns minta: a Magyar Háztartás Panel teljes 1992-es lakossági mintája (tehát amelyben azok is benne vannak, akiket a HÉV során nem sikerült megtalálnunk vagy meghaltak). A 2007-ben releváns minta: a TÁRKI Háztartás Monitor 2007. évi adatállománya, amelynek kérdezése a HÉV-hez képest néhány hónapos eltéréssel zajlott le, de ennek – ekkora időtáv vizsgálata során – semmi jelentősége sincs.

annak, hogy a HÉV-minta belső egyenlőtlenségei kisebbek 2007-ben, mint 1992-ben voltak.

Hozzá kell azonban tenni, hogy az egyenlőtlenségi mutatók csökkenésének „természetes”, a mintatagok életkori változásából adódó okai is voltak. A HÉV-minta ugyanis a két időpont között (pontosan 15 évet) öregedett. Ez azt is jelenti, hogy 2007-ben kisebb az aktívak súlya a mintában (a korábbi nyugdíjasok egy része meghalt, a volt aktívak egy része nyugdíjas lett, az amúgy kisebb létszámú gyermekek egy része viszont még nem hagyta el az iskolát). A képet bonyolítja, hogy az aktívak is előbbre jutottak a saját életpályájukon: a saját egyébként tipikusan konkáv életkor-jövedelmi profiljuk későbbi állomására jutottak.

5. KÖVETKEZTETÉS: *A vizsgált periódus kezdő- és végpontja között ugyanazon a népességen belül a jövedelmi különbségek csökkenése valósult meg. Ez részben egyfajta idősödési hatásnak tudható be. Akik ma élnek, azok az 1992-es magyar társadalom aktív generációi voltak, ma pedig tizenöt évvel idősebbek. Az idősebb korszerkezet mellett a nyugdíjasok magasabb aránya révén nivelláltabb lett a jövedelmek eloszlása.*

Az anyagi-jövedelmi hierarchiában történt relatív elmozdulások mechanizmusait először az anyagi helyzet index különböző kategóriái közötti mozgás elemzésével ragadjuk meg.

Az anyagi-jövedelmi csoportok közötti mozgás számításához a kiindulási alapot egy 1992-re és 2007-re készített hierarchikus változó (az anyagihelyzet-index negyedei) között felírható átmenetmátrix adja. Az egyszerűség kedvéért különböztessük meg a legalsó negyedét („szegények”), vonjuk össze a 2. és 3. negyedét, és nevezzük a népességnek ezt az 50%-át „középrétegnek”, majd válasszuk külön a legfelső negyedét, és nevezzük őket „jómódúaknak.” Az így meghatározott specifikációban a lehetséges útvonalakat az 5. táblázat mutatja.

5. táblázat. *Átmenetmátrix: az anyagi helyzet index 1992-es kategóriáiba tartozók megoszlása aszerint, hogy melyik kategóriába tartoztak 2007-ben (%)*

		2007			Összesen
		Alsó 25%	Középső 50%	Felső 25%	
1992	Alsó 25%	57,4	36,1	6,5	25,2
	Középső 50%	18,4	59,4	22,1	49,6
	Felső 25%	9,4	42,7	47,9	25,2
	Összesen	26,0	49,3	24,7	100,0

Az 1992-ben a legalsó negyedbe tartozók mintegy 57%-a 2007-ben is odatarozik, mintegy 43% azonban időközben feljebb emelkedett. Hasonlóképpen: a 2007-ben a felső negyedbe tartozók kevesebb mint fele volt már 1992-ben is ebben a kategóriában, a többiek pedig azóta kerültek oda.

6. KÖVETKEZTETÉS: Az anyagi-jövedelmi helyzetet a lecsúszás és a fel-emelkedés egyaránt jellemezte. Az 1992-ben a társadalom alsó negyedébe tartozók csaknem 60%-a 2007-ben is oda tartozik, miközben a felső negyedbe tartozók csaknem fele volt képes ott maradni tizenöt év elteltével. Másképpen: a szigorúbb definíció szerint vett rendszerváltás lezárulta után a felfelé mozgás és a lecsúszás példái egyaránt jelen voltak, de a mozgás nagyobb volt „fenn”, mint „lenn”.

6. Az előre jutás és a lecsúszás tényezői

Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk, hogy általában („békeidőben”, tehát a rendszerváltás különös körülményeitől eltekintve) milyen tényezők befolyásolják a társadalmi előrejutást. Abból indulunk ki, hogy a sikerességet (amelyet ebben az esetben egyfelől az anyagi-jövedelmi index értékével, másfelől pedig annak változásával közelítünk) a tényezőknek alapvetően négy csoportja határozza meg.¹³

Az elsőbe tartoznak az *adottságok*: a megkérdezett életkora, neme, etnikuma, lakhelyének településtípusa, a szülőktől örökölt kulturális tőke nagysága, illetve bizonyos mértékben ilyenek kell tekintenünk a háztartás nagyságát is.¹⁴

A második csoportba az *erőfeszítések* sorolhatók. Ezek az életnek azok a területei, ahol az előbbre jutásban nagy szerepe van az egyéni döntéseknek. Iskolai végzettség, idegen nyelvek ismerete, valamint a munkaerő-piaci részvételre (inaktív, alkalmazotti vagy vállalkozói státus közti mozgásra, illetve az üzött foglalkozásra) vonatkozó döntések tartoznak ebbe a változócsoporthoz.

---

¹³ Ehhez hasonló tipológiát alkalmazott korábban Kolosi (2006) és Tóth (2000) is.

¹⁴ Igaz ugyan, hogy a gyermekekre vonatkozó döntés a szülők önkéntes kompetenciája, de ez a döntés egyszer és egy irányban önkéntes csak: válsághelyzetek esetén az emberek tudnak foglalkozást váltani, esetleg vissza tudják fogni a fogyasztásukat, de a gyermekeik számát csökkenteni (az örökbe adás vagy az intézményes keretek között elhelyezés ritka eseteit leszámítva) nem tudják.

A következő csoportba a személyes, de bizonyos mértékig a rendszerváltáshoz kötődő, annak során mozgósíthatónak tartott *erőforrásokat* (rendszerváltás előtti pozíció) soroltuk.

Végezetül feltételezhetjük, hogy a szegények/gazdagok csoportjába kerülés függ bizonyos egyéni, mentális és pszichológiai *beállítottságtól* is. Ebbe a változócsoportba egyfelől az optimizmusra, az egyéni problémamegoldó képességre és a jövővel szembeni várakozásokra vonatkozó kérdésekből összeállított indexet, valamint a pszichoszomatikus tüneteket – mint az elidegenedés testi rendelleniségekben kifejeződő tüneteit – felmérő változókból előállított indexet soroltuk.

Akkor, amikor a rendszerváltás hatásait keressük, vagy legalábbis egy bizonyos időszakban bekövetkezett változásoknak az érvényesülésre gyakorolt hatásait helyezük középpontba, újabb változók bevonására is szükség van. Ebben a vizsgálatban ilyennek tekintettük azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a rendszer változásának időszakában (esetünkben 1992 és 2007 között) tettek az egyének: ezek közül a foglalkozásváltások, munkaerő-piaci státus megváltozása, iskola befejezése, valamint a nyelvtanulás voltak olyan tényezők, amelyeket figyelembe tudtunk venni.

A fenti csoportosítás az alkalmazott változók logikus rendezését szolgálja, de az egyes elemzésekben nem csoportosított, hanem elemi szintű változókkal dolgozunk. A fontosabb tényezőcsoportok együttes értékelésére az elemzés végén térünk vissza.

Az anyagi-jövedelmi index konstrukciója szerint az adott évre (1992-re és 2007-re) vonatkozó relatív mutató, a két időpont között nem az értéke változik, hanem azt várhatjuk, hogy az index szórását meghatározó dimenziók mentén következik be kisebb vagy nagyobb széttartás vagy összetorlódás. Mindkét időpontban azoknak magasabb a relatív anyagi-jövedelmi indexe, akik iskolázottabbak, és nagyobb fokú örökölt kulturális tőkével rendelkeznek, azaz szüleik iskolázottsága is magasabb. A rendszerváltás előtti pozíció¹⁵ esetében sejtésünk arra vonatkozott, hogy az pozitívan befolyásolja a jelenlegi anyagi helyzetet. Feltevésünk beigazolódott, hiszen a rendszerváltás előtt is valamilyen pozíciót betöltők átlagos relatív pozíciója mintegy 20%-kal magasabb, mint a többieké.

1992 és 2007 között növekedett a különbség a különböző típusú településeken lakók között (ez részben a költözéseknek, részben pedig az adott településeken lakók relatív pozíciójavulásának köszönhető). Azoknak javult a két

---

¹⁵ Definiálásakor azt vettük tekintetbe, hogy a megkérdezett 1980 és 1990 között felső- vagy középvezető volt-e, tagja volt-e az MSZMP-nek, illetve hogy betöltött-e valamilyen politikai, katonai vagy közigazgatási pozíciót. A megkérdezettek 91%-a semmilyen rendszerváltás előtti pozícióval nem rendelkezett.

időpont között a relatív pozíciója, akik városban vagy megyeszékhelyen laktak és azoknak romlott (jelentősen), akik községekben éltek 1992-ben. Szintén viszonylag jelentősen növekedett a vállalkozói hajlandóság¹⁶ szerepe. Ez a változó már 1992-ben is „szórt”. Hatása viszonylag jelentősen nőtt 2007-re: a vállalkozók átlagosan relatíve gazdagabbak lettek.

7. KÖVETKEZTETÉS: *Az anyagi-jövedelmi index értékének alakulásában 1992-ben és 2007-ben is ugyanazok a tényezők (iskolázottság, kulturális tőke) játsszák a főszerepet. Lényeges azonban a „szocializmusban” betöltött esetleges pozíció szerepe is. 1992 és 2007 között meredekebb lett a települési lejtő, valamint növekedett a különbség a vállalkozók és nem vállalkozók, illetve a vállalkozásra hajlamosak és nem hajlamosak között.*

6. táblázat. Az anyagi helyzet szórását magyarázó regressziós modellek legfontosabb paraméterei 1992-ben és 2007-ben

A változó neve	1992		A változó neve	2007	
	A modell R-értéke	Sztenderdizált együttható a végső modellben		A modell R-értéke	Sztenderdizált együttható a végső modellben
Iskolai végzettség (elvégzett osztályok száma)	0,38	0,13	Iskolai végzettség (elvégzett osztályok száma)	0,53	0,26
Cigány (1: igen)	0,48	-0,31	Településtípus (1: falu, 4: Bp.)	0,60	0,25
Településtípus (1: falu, 4: Bp.)	0,51	0,18	Cigány (1: igen)	0,64	-0,23
ISEI-index	0,53	0,17	Dolgozik-e (1: aktív)	0,65	0,15
Dolgozik-e (1: aktív)	0,54	0,10	ISEI-index	0,66	0,11
Vállalkozó (1: igen)	0,55	0,09	Vállalkozó (1: igen)	0,66	0,08
Háztartás nagyság	0,55	0,08	Vezető (1: igen)	0,67	0,06
Vezető (1: igen)	0,56	0,05	Életkor	0,67	0,04
Nem (1: nő)	0,56	-0,03			

¹⁶ Ez a változó egyfelől vállalkozói múlt (tényleges tapasztalatra), másfelől pedig vállalkozói attitűdre vonatkozó információkból állt össze.

Az egyszerű kétváltozós értékelés kockázata, hogy az összetételhatások elfedik, vagy éppen felnagyítják a magyarázandó változó értékére gyakorolt elemi hatásokat. Ennek kiszűrésére többváltozós regressziós (OLS) elemzéssel tettünk kísérletet az 1992-es és a 2007-es anyagi-jövedelmi helyzet magyarázatára. A statisztikai értelemben szignifikáns változókat a 6. táblázat mutatja be, a sztenderdizált paraméterbecslések nagyságának sorrendjében (a változókat lépésenként vontuk be a modellbe).

Míg 1992-ben az anyagi helyzet index szórásának 31%-át ($R=0,56$) sikerül magyaráznunk a beválogatott társadalmi-demográfiai változókkal, 2007-ben ugyanazzal a változó-szettel a szórás 45%-át ($R=0,67$) magyarázzuk meg. Más szóval a jövedelmi-vagyoni helyzet a társadalmi egyenlőtlenségeknek sokkal erősebb kifejeződésévé vált. Hogy itt egy folyamatról van szó, azt az is mutatja, hogy az 1980-as években a vertikális egyenlőtlenségek 12%-a volt visszavezethető a jövedelmekre (Kolosi 1987), ezt követte az 1992-es 31%. Az 1999-es adatok szerint ez a magyarázó erő megközelítette a 40%-ot (Fábián–Kolosi–Róbert 2000), most pedig a 45%-os érték jelent egyértelmű emelkedést.

Önmagában az elvégzett osztályok számával mért iskolai végzettség magyarázó ereje több mint duplájára (14%-ról 28%-ra) nőtt.¹⁷ A cigány kisebbséghez tartozás és a foglalkozási hierarchiában elfoglalt hely olyan tényezők, amelyeknek az anyagi életkörülményekre gyakorolt relatív hatása csökkent. Valószínűsíthetjük, hogy e két tényező esetében más és más a magyarázat: míg az etnikai hovatartozás esetében a nagyon erős kiszorulás (és ennél fogva, a mintában maradt nagyon kicsi nem-szegény esetszám), addig a foglalkozások esetében vélhetően inkább az egyes foglalkozások már említett átértékelődése lehetett az ok.

8. KÖVETKEZTETÉS: *A vagyoni-jövedelmi helyzet a rendszerváltás időszakában növekvő mértékben kapcsolódott össze a legfontosabb társadalmi-demográfiai változókkal. Mindez a nyolcvanas években mért ún. státus-inkonzisztencia jelenségének háttérbe szorulására, a hierarchikus egyenlőtlenségi rendszer egyre erősebb összekapcsolódására utal. A jövedelmi-vagyoni különbségek magyarázatában egyre nagyobb mértékben játszik szerepet a társadalom tagjainak iskolázottsága.*

---

¹⁷ Ez egyébként összhangban van azzal az eredménnyel, amelyet a jövedelemeloszlás dekompozíciós vizsgálataiban találtunk (Tóth 2008). Az összes egyenlőtlenséget az iskolai szintek közötti és azokon belüli egyenlőtlenségekre bontva azt találtuk, hogy a (háztartások ekvivalens jövedelmeire vonatkozó) csoportok közötti egyenlőtlenség magyarázó ereje az 1987-es 8%-ról 1992-re 18%-ra emelkedett, majd 2001-ben 27% is volt. 2007-ben 21%-ot mértünk.

7. A generációs metszet

Vizsgálatunk longitudinális, nyomon követő természete különösen rávilágít arra, hogy a rendszerváltás, a gazdasági átmenet szereplői hús-vér emberek, akik számára a rendszer megváltoztatása óta eltelt idő egyben a saját biológiai idejük, háztartási életciklusuk szempontjából is eltelt és változásokat hozott. Teljesen más viselkedési reakciót várhatunk attól, aki a rendszerváltás táján éppen nyugdíjba készült, és mást attól, aki ekkor még csak a középiskola padjait koptatta. Mindezek miatt a további elemzés céljának érdekében különbséget teszünk négy markánsan eltérő generáció között:¹⁸

a) *Elveszett nemzedéknek* nevezzük azokat, akik már aktív életpályájukat részben vagy egészben befejezték, 1935 előtt születtek, tehát a rendszerváltás időszakában 55 évesek és idősebbek voltak. Túlnyomó többségük már a rendszerváltás időszakában is (1992-ben 80%-uk) nyugdíjas volt, illetve az előző rendszerrel együtt ment nyugdíjba (7% már 1992-ben sem dolgozott és később nyugdíjba került). A rendkívül alacsony magyar nyugdíjkorhatár, illetve a tényleges nyugdíjba vonulási életkor ugyanakkor e generáció legfiatalabb tagjai számára is lehetővé tette, hogy a rendszerváltás hatásai elől nyugdíjba meneküljenek. A másik oldalról nézve: ez volt a munkaerőpiacról való kiszorítás leggyakoribb módja (ma gyakorlatilag mindenki nyugdíjas közülük). Ők a rendszerváltás passzív elviselői, jóllehet mint választópolgárok vélt vagy valós érdekei jelentős befolyással voltak a kormányzati és politikai eseményekre.

b) *Státusváltó nemzedéknek* nevezzük az 1936 és 1950 között születetteket. Ők a rendszerváltás idején 41–55 év között, tehát a legszebb „férfikorban” voltak (bár már közülük is nyugdíjas volt 17%-nyi ember). Feltételezésünk szerint ez a generáció már a rendszerváltást megelőzően is kiforrott társadalmi státusszal rendelkezett, tehát a különböző tőkekonverziós stratégiák hatékonysága e generáció esetében a leginkább releváns kutatási kérdés.

---

¹⁸ Ezt a kategorizálást korábbi munkáink tapasztalatai alapján vezetjük be. Kolosi és Róbert (2004) „elveszett” nemzedéknek azokat tekintette, akik 1988-ban már nem voltak jelen a munkaerőpiacon, „kilépőnek” azokat, akik 1988 és 2003 között távoztak, aktívoknak azokat, akik mindkét időpontban a munkaerőpiacon voltak, és „belépőnek” azokat, akik időközben kerültek be a munkaerőpiacra. A jelenlegi tipológiánk kissé „közelebb tolja” a jelenhez az alkalmazott korosztályi határokat. Tóth (2006) három kategória között tesz különbséget a TÁRKI Háztartás Monitor 2005. évi vizsgálata alapján. Az akkor 35 éveseket és fiatalabbakat már a rendszerváltás gyermekeinek tekinti (akik már az iskolázatásuk folyamatában az új gazdasági rendszer munkaerőpiacára és jóléti rendszerére készültek fel). Az akkor 60 év felettiek (a rendszerváltáskor 45 évesek vagy idősebbek voltak). A két életkori kohorsz közötti generáció nagyon erős alkalmazkodási kényszernek volt kitéve, de – kevés kivételtől eltekintve – csak abból tudott építkezni, amit már a rendszerváltás előtt felépített magának.

Ugyanakkor ez az a generáció, melynek körében az 1992 óta eltelt időszakban a legmagasabb volt a nyugdíjazási ráta (közel 60%).

c) *Rendszerváltó nemzedék*nek az 1951 és 1965 között születetteket, tehát a rendszerváltás idején 26–40 éveseket nevezünk. Ennek a generációnak a tagjai kapcsolódtak bele a legaktívabban a rendszerváltást követő közéletbe. Életkorukból adódóan kevésbé „kompromittáltak”, mint az előző generáció, ugyanakkor számukra adott egyedülálló történelmi esélyt a rendszerváltás felszabadító és új pályákat megnyitó hatása. Közöttük is magas (mintegy 15%) már a nyugdíjasok aránya, de alapjaiban véve ez az a generáció, amelyik viszonylag felkészülten kezdhette a rendszerváltoztatás folyamatát és jelenleg éli azokat az éveit, amikor egyszerre kell lefelé (a gyermekeire) és felfelé (a szülői generációra) figyelnie. Több mint kétharmaduk kereső, zömmel (59%-ban) alkalmazottak, de viszonylag magas (8%) körükben a vállalkozók aránya is.

d) Végül *fiatal nemzedék*nek az 1965 után születetteket, tehát a 25 évnél fiatalabbakat nevezünk. Jóllehet legidősebb tagjaik még az előző rendszer keretei között jártak iskolába és szocializálódtak, azonban azt feltételezzük, hogy az ő életpályájukat, a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerbe való betagozódásukat már alig-alig befolyásolta az előző rendszer. Alkalmuk volt azonban arra, hogy időben alkalmazkodjanak akár a humántőke-felhalmozás (tanulás) tekintetében, akár a demográfiai szituációjuk alakítása tekintetében (házasságkötések elhalasztása, gyermekvállalási minták megváltozása stb.).

Az egyes generációk megoszlását a HÉV 1992-es és 2007-es mintájában a 7. táblázat foglalja össze.

7. táblázat. A négy generáció megoszlása az 1992-es és 2007-es mintában (N, %)

Generációk	1992		2007	
	Esetszám	Megoszlás	Esetszám	Megoszlás
Elveszett nemzedék	1416	24,6	337	12,5
Státusváltó nemzedék	1122	19,5	512	16,0
Rendszerváltó nemzedék	1132	19,7	625	23,2
Fiatal nemzedék	2075	36,2	1214	45,1
<i>Összesen</i>	<i>5745</i>	<i>100,0</i>	<i>2688</i>	<i>100,0</i>

Össességében a kiinduló minta közel felét sikerült 15 év elteltével is megtalálnunk. Ugyanakkor tudjuk, hogy minimálisan az *elveszett nemzedékből* 40%, a *státusváltó nemzedékből* 11%, a *rendszerváltó nemzedékből* 5% és a *fiatal nemzedékből* pedig 0,5% meghalt az eltelt 15 évben. Ennek megfelelően a fenti arányok tényleges demográfiai folyamatok következményei, a

nem megtaláltak és a válaszmegtagadók generációs arányai lényegesen nem térnek el egymástól.¹⁹

9. KÖVETKEZTETÉS: *A rendszerváltás társadalmi hatásainak vizsgálata során értelmes dolog megkülönböztetnünk négy, egymástól demográfiai és munkaerő-piaci szempontból egyaránt markánsan eltérő generációt. E generációk esetében más és más módon kell értelmeznünk a rendszerváltás nyerteseinek és veszteseinek fogalmát, valamint azt is joggal feltételezhetjük, hogy a szóban forgó négy generáció esetében más és más tényezők lehetnek fontosak a nyertessé és vesztesé válás folyamatában.*

8. A társadalmi előrejutás generációs esélyei és mintázatai

A rendszerváltás nyerteseinek és veszteseinek azonosítására három különböző típusú regressziós modellt építettünk fel. Az első szerint a 2007-es anyagi pozíciót elsősorban az 1992-es anyagi helyzet index határozza meg. A második modellbe mindazokat a tényezőket szerepeltetjük, amelyekről az a feltételezésünk, hogy az 1992-es (tehát a kiinduláskor jellemző) állapot szerint meghatározó szerepet játszhattak abban, hogy ki mennyire jó helyzetbe került az anyagi-jövedelmi index alapján. Végezetül a harmadik változócsoport a két időpont (1992 és 2007) közötti változásokat gyűjti össze. Itt olyan változókról van szó, amelyek az egyének munkaerő-piaci státusának változását mérik az eltelt időszakban, hogy mennyit fektettek be a tudásukba (újabb iskolai végzettség megszerzése vagy nyelvi ismereteik gyarapítása révén), és milyen demográfiai változások történtek a családjukban. Az a feltételezésünk, hogy az utóbbi változócsoport ragadja meg leginkább a rendszerváltás hatásait (generációsan eltérő módon).

Az összes megkérdezett tekintetében az első, második és harmadik modellbe tartozó változók bevonása külön-külön jelentős mértékben emeli az anyagi helyzet index szórásának megmagyarázott hányadát (8. táblázat). Ha a 2007-es anyagi helyzetet egyszerűen az 1992-es anyagi helyzet index segítségével igyekszünk magyarázni, akkor ez a szórás mintegy 32%-áért felel. Az 1992-es társadalmi-demográfiai tényezők bevonása a megmagyarázott szórást 48%-ra növeli. Az 1992-es és 2007 között bekövetkezett események a megmagyarázott szórást ennél kisebb mértékben növelik (48%-ról 53%-ra).

---

¹⁹ A súlyozás célja kifejezetten az volt, hogy a 2007-es adatfelvétel nem válaszolási torzításait úgy korrigálja, hogy közben a demográfiai típusú minta-változásokat hagyja érvényesülni. Erről lásd bővebben Koltai és Rudas (2008) tanulmányát.

A 2007-es anyagi-jövedelmi indexet a legnagyobb mértékben az 1992-es anyagi helyzet indexe magyarázza. Jelentős szerepe van még annak, hogy az illető 1992-ben Budapesten vagy megyeszékhelyen lakott, illetve annak is, hogy mennyire magas iskolai végzettséggel rendelkezett. A család kulturális tőkeellátottsága, valamint az egyén optimista világlátása pozitívan, a cigány kisebbséghez való tartozása viszont erősen negatívan befolyásolja az anyagi-jövedelmi index alakulását.

Ha bevonjuk az 1992 és 2007 közötti mozgásokat jelölő változókat, akkor azt látjuk, hogy a munkahelyek számával pozitívan korrelál a 2007-es anyagi-jövedelmi helyzet index, a kapcsolat azonban nem lineáris (ezt mutatja, hogy a munkahelyek számának négyzetét jelző változó együttthatója negatív). Ez azt jelenti, hogy az érvényesüléshez bizonyos számú munkahelyváltásra szükség volt, de a túl gyakori munkahelyváltásnak már negatív anyagi-jövedelmi hatásai lehettek. Emellett viszont jelentős pozitív hozadéka lehetett annak, hogyha valaki időközben befejezett egy iskolát, vagy megszerzett egy nyelvvizsgát.

Hipotézisünk szerint a különböző tényezők eltérő mértékben játszhattak szerepet az egyes generációk esetében. Ezért a fent elemzett regressziós modellt mind a négy generációra lefuttattuk. Ezeknek az összehasonlítása a 9–12. táblázatokban található. Az egyes modellek magyarázó ereje a két középső generáció esetében a legnagyobb. Valószínűnek tartjuk tehát, hogy mind a legidősebbek, mind pedig a legfiatalabbak esetében olyan tényezők is szerepet játszottak az anyagi-jövedelmi index alakulásában, amelyeket ennek a vizsgálatnak a keretében nem tudtunk közvetlenül megfigyelni. A rendszerváltás utáni egyéni életesemények bevonása az egyes generációk esetében eltérő hatással van. A szóban forgó változók beemelése az *elveszett nemzedék* esetében kevesebb mint 2%-kal emeli a megmagyarázott szórást, a státusváltók esetében mintegy 3%-kal, a rendszerváltók és a fiatalok esetében viszont már 6-7%-os ez az emelkedés.

Az *elveszett nemzedék* 2007-es anyagi-jövedelmi helyzetét legnagyobb mértékben az határozza meg, hogy hol találta őket a rendszerváltás. Az 1992-ben Budapesten lakóknak volt ebből a generációból a legnagyobb esélye arra, hogy jó anyagi-jövedelmi helyzetben legyenek. Ennek a generációnak az esetében a két időpont közötti munkaerő-piaci karrier (elsősorban életkori sajátosságok miatt) természetesen már nem játszott lényeges szerepet. Látható ugyanakkor, hogy azoknak, akik már 1992-ben sem dolgoztak, lényegesen alacsonyabb anyagi-jövedelmi indexük van, mint (az összes egyéb tényezők változatlansága mellett) a többieknek.

A *státusváltó nemzedék* esetében ugyanígy jelentős szerepe van a „hágyományos” társadalmi-demográfiai tényezőknek, de ennek a generációnak

az esetében lényegesen nagyobb szerepe van az időközben befutott munkakerő-piaci karriernek (egészen pontosan annak, hogy hányszor váltottak munkahelyet). A státusváltó generáció az egyedüli, amelynek az 1992-es foglalkozási státusa meghatározó a 2007-es anyagi-jövedelmi index nagyságának tekintetében.

A *rendszerültő nemzedéket* a többitől az különíti el, hogy az iskolázottságnak az ő esetükben lényegesen nagyobb szerepe van. Szintén ki kell emelni, hogy a „túl sok” munkahely már inkább negatív hatással van e csoport anyagi-jövedelmi helyzetére. Ők azok, akiknek, ha a munkahelyi történetükben viszonylag sok munkanélküliségi periódus van, akkor ez jelentős negatív hatást gyakorol az anyagi-jövedelmi helyzetükre.

Végezetül a *fiatal nemzedék* esetén megnő annak a szerepe, hogy aktív életkorukban „rátanultak” a korábbi iskolai végzettségükre, vagy egyszerűen csak befejezték azt az iskolát, ahová 1992-ben jártak.

A fentiekén kívül két olyan változócsopórt van még, amely eltérő hatást gyakorol a különböző generációk esetében. Az egyik a megkérdezettek etnikai hovatartozása. Minél fiatalabb generációkból beszélünk, annál nagyobb negatív együtthatót találunk a cigányságra vonatkozóan. A másik az optimista világlátás, amely a *rendszerültő* és *fiatal nemzedékek* esetében pozitívan befolyásolta az anyagi helyzet indexet.

10. KÖVETKEZTETÉS: *Az elveszett generáció esetén a lakóhely településtípusa, a státusváltó és a rendszerültő generáció esetén a munkahelyi alkalmazkodás játszott szerepet abban, hogy kit tekinthetünk anyagilag sikeresnek és sikertelennek. A rendszerültő generációt jelentős mértékben „szórja” az, hogy 1992-ben milyen befejezett iskolai végzettséggel rendelkeztek. A fiatal generáció esetében viszont a döntő hatást a munkakerő-piaci karrier mellett az gyakorolja, hogy milyen erőfeszítéseket tettek iskolázottságuk szintjének emelésére. Ebben nyilvánvalóan annak is szerepe van, hogy a kért szülei milyen kulturális tőke-elemekkel rendelkeztek.*

8. táblázat. A 2007-es anyagi-jövedelmi helyzet meghatározódásának modellje a négy nemzedékben együtt (az OLS regressziós becslés sztenderdizált együtthatói)

R^2	32%	48%	53%
Anyagi helyzet index, 1992	<u>56.5</u>	<u>30.2</u>	<u>28.1</u>
ISEI, 1992		<u>5.5</u>	<u>6.1</u>
Még nem tanuló, 1992		1,6	0,9
Szaktanulmányozó, 1992		<u>10.4</u>	<u>8.2</u>
Középiskola, 1992		<u>14.1</u>	<u>9.8</u>
Főiskola, egyetem, 1992		<u>10.9</u>	<u>6.4</u>
Város, 1992		<u>8.5</u>	<u>8.4</u>
Megyeszékhely, 1992		<u>14.0</u>	<u>13.4</u>
Budapest, 1992		<u>19.0</u>	<u>18.7</u>
Nem		2,3	1,1
Cigány		<u>-17.9</u>	<u>-15.0</u>
Örökölt kulturális tőke		<u>11.9</u>	<u>5.1</u>
Rendszerváltás előtti pozíció		2,0	<u>3.9</u>
Optimizmus index		<u>6.0</u>	3,8
Pszichoszomatikus tünetek		-3,8	-2,5
Vállalkozói hajlandóság index		<u>4.2</u>	0,8
Nem dolgozik (1992–2007)			<u>-7.9</u>
Nyugdíjas lett			-2,9
Elkezdett dolgozni			3,8
Nem dolgozik 2007-ben			-3,6
Végig dolgozott			<u>7.9</u>
ISEI-változás			1,3
Bejárt munkahelyek száma			<u>18.7</u>
Bejárt munkahelyek száma (négyzetes komponens)			<u>-12.4</u>
Munkanélküli időszakok			<u>-5.3</u>
Iskolabefejezés			<u>6.4</u>
Nyelvtudás			<u>10.0</u>

Megjegyzés: A regressziós együtthatók 100-zal be vannak szorozva. Kihagyott kategóriák: általános iskolai végzettség, 1992; község, 1992; végig nyugdíjas; a nem esetében a nők vannak 1-gyel kódolva. Szignifikancia szintek: a nullától 1%-os szinten különböző együtthatókat aláhúzással ($p < 0,01$) jelölve, az 5%-ban különbözőket *dőlttel* ($p < 0,05$) szedve.

9. táblázat. A 2007-es anyagi-jövedelmi helyzet meghatározódásának modellje az elvesztett nemzedékben (az OLS regressziós becslés sztenderdizált együtthatói)

R^2	28%	44%	46%
Anyagi helyzet index, 1992	<u>52.6</u>	<u>33.5</u>	<u>33.1</u>
ISEI, 1992		4,9	3,6
Még nem tanuló, 1992		n.a.	n.a.
Szaktanulmányok, 1992		9,5	8,8
Középiskola, 1992		<u>16,5</u>	<u>16,0</u>
Főiskola, egyetem, 1992		10,3	9,9
Város, 1992		<u>11,9</u>	<u>12,4</u>
Megyeszékhely, 1992		<u>15,4</u>	<u>14,8</u>
Budapest, 1992		<u>29,1</u>	<u>30,0</u>
Nem		-1,8	-0,8
Cigány		-5,4	-5,9
Örökölt kulturális tőke		2,8	1,7
Rendszerváltás előtti pozíció		-0,2	1,2
Optimizmus index		6,9	5,8
Pszichoszomatikus tünetek		3,0	3,3
Vállalkozói hajlandóság index		-5,2	-5,7
Nem dolgozik (1992–2007)			<u>-9,1</u>
Nyugdíjas lett			-3,8
Elkezdett dolgozni			-1,7
Nem dolgozik, 2007-ben			n.a.
Végig dolgozott			3,0
ISEI-változás			0,8
Bejárt munkahelyek száma			14,6
Bejárt munkahelyek száma (négyzetes komponens)			-12,5
Munkanélküli időszakok			1,8
Iskolabefejezés			0,5
Nyelvtudás			1,1

Megjegyzés: Lásd 8. táblázat.

10. táblázat. A 2007-es anyagi-jövedelmi helyzet meghatározódásának modellje a státusváltó nemzedékben (az OLS regressziós becslés sztenderdizált együtthatói)

R^2	33%	53%	56%
Anyagi helyzet index, 1992	<u>57,5</u>	<u>30,7</u>	<u>27,2</u>
ISEI, 1992		9,2	10,5
Még nem tanuló, 1992		n.a.	n.a.
Szaktanulmányozó, 1992		7,1	7,0
Középiskola, 1992		<u>14,1</u>	12,3
Főiskola, egyetem, 1992		<u>17,8</u>	<u>14,1</u>
Város, 1992		<u>10,5</u>	<u>9,9</u>
Megyeszékhely, 1992		<u>15,8</u>	<u>15,4</u>
Budapest, 1992		<u>28,4</u>	<u>26,5</u>
Nem		-0,3	0,8
Cigány		<u>-10,4</u>	<u>-9,4</u>
Örökölt kulturális tőke		-0,9	-2,3
Rendszerváltás előtti pozíció		4,7	4,7
Optimizmus index		1,7	1,7
Pszichoszomatikus tünetek		-6,6	-5,4
Vállalkozói hajlandóság index		<u>9,7</u>	6,3
Nem dolgozik (1992–2007)			-3,2
Nyugdíjas lett			-6,4
Elkezdett dolgozni			1,1
Nem dolgozik, 2007-ben			-5,2
Végig dolgozott			6,2
ISEI-változás			3,3
Bejárt munkahelyek száma			<u>19,8</u>
Bejárt munkahelyek száma (négyzetes komponens)			-14,3
Munkanélküli időszakok			-3,1
Iskolabefejezés			-2,3
Nyelvtudás			0,6

Megjegyzés: Lásd 8. táblázat.

11. táblázat. A 2007-es anyagi-jövedelmi helyzet meghatározódásának modellje a rendszerváltó nemzedékben (az OLS regressziós becslés sztenderdizált együtthatói)

R^2	34%	51%	57%
Anyagi helyzet index, 1992	58,5	<u>31,6</u>	<u>30,3</u>
ISEI, 1992		6,1	5,5
Még nem tanuló, 1992		n.a.	n.a.
Szaktanulmányozó, 1992		<u>19,4</u>	<u>13,8</u>
Középiskola, 1992		<u>20,3</u>	<u>11,9</u>
Főiskola, egyetem, 1992		<u>19,1</u>	<u>10,3</u>
Város, 1992		7,5	7,6
Megyeszékhely, 1992		<u>12,0</u>	<u>10,1</u>
Budapest, 1992		<u>17,6</u>	<u>15,8</u>
Nem		6,7	6,4
Cigány		<u>-15,8</u>	<u>-13,0</u>
Örökölt kulturális tőke		4,8	4,3
Rendszerváltás előtti pozíció		4,8	6,3
Optimizmus index		7,7	3,2
Pszichoszomatikus tünetek		-4,4	-5,6
Vállalkozói hajlandóság index		0,5	-0,9
Nem dolgozik (1992–2007)			-3,2
Nyugdíjas lett			2,5
Elkezdett dolgozni			9,2
Nem dolgozik, 2007-ben			-0,5
Végig dolgozott			19,2
ISEI-változás			-0,1
Bejárt munkahelyek száma			<u>21,9</u>
Bejárt munkahelyek száma (négyzetes komponens)			-16,8
Munkanélküli időszakok			<u>-9,1</u>
Iskolabefejezés			0,7
Nyelvtudás			5,6

Megjegyzés: Ld. 8. táblázat.

12. táblázat. A 2007-es anyagi-jövedelmi helyzet meghatározódásának modellje a fiatal nemzedékben (az OLS regressziós becslés sztenderdizált együtthatói)

R^2	30%	46%	52%
Anyagi helyzet index, 1992	54,6	<u>28,4</u>	<u>24,6</u>
ISEI, 1992		2,9	3,7
Még nem tanuló, 1992		-2,4	-2,3
Szaktanulmányok, 1992		5,7	5,5
Középiskola, 1992		<u>9,6</u>	5,5
Főiskola, egyetem, 1992		5,3	2,2
Város, 1992		<u>9,0</u>	<u>7,9</u>
Megyeszékhely, 1992		<u>14,9</u>	<u>13,8</u>
Budapest, 1992		<u>17,1</u>	<u>15,5</u>
Nem		1,4	-1,2
Cigány		<u>-22,1</u>	<u>-17,7</u>
Örökölt kulturális tőke		<u>14,8</u>	<u>8,0</u>
Rendszerváltás előtti pozíció		1,9	2,6
Optimizmus index		<u>7,2</u>	3,4
Pszichoszomatikus tünetek		-1,3	-1,2
Vállalkozói hajlandóság index		2,2	0,1
Nem dolgozik (1992–2007)			*
Nyugdíjas lett			0,7
Elkezdett dolgozni			<u>13,8</u>
Nem dolgozik, 2007-ben			0,1
Végig dolgozott			<u>11,0</u>
ISEI-változás			1,3
Bejárt munkahelyek száma			<u>17,3</u>
Bejárt munkahelyek száma (négyzetes komponens)			-11,3
Munkanélküli időszakok			-3,9
Iskolabefejezés			<u>8,3</u>
Nyelvtudás			<u>16,1</u>

Megjegyzés: Lásd 8. táblázat.

9. Összefoglalás helyett...

...azt javasoljuk az Olvasónak, hogy fusson végig még egyszer a tanulmányon, és most egyszerűen olvassa össze a tanulmányban kurzívval kiemelt összesen tíz állítást. Számunkra mindez azt a következtetést adja, hogy reálisan kell látni, mekkora átrendeződést is hozott a rendszerváltás a társadalmi esélyek tekintetében. Az anyagi jóléti dimenzióban a különböző társadalmi csoportok közötti mozgás jelentősebb volt, mint a foglalkozási dimenzióban. A legszegényebbek társadalmi felemelkedésének ott nagyobb az esélye, ahol nagyobb súlyú az emberi tőke jelenléte – magasabb a kért iskolai végzettsége, több örökölt kulturális tőkeelemmel rendelkezik, illetve a vizsgált időszakban továbbtanult, vagy tovább képezte magát. Emellett egyértelműen a munkavállalás jelent még fontos kiemelkedési csatornát.

Ha a sikerességet a rendelkezésre álló tőkefajták (Bourdieu 1985) mobilizálhatósága szempontjából vizsgáljuk, akkor eredményeink azoknak a kutatásoknak a sorába illeszkedik (Kolosi–Róna-Tas 1992; Mateju–Lim 1995; Kolosi–Sági 1996), amelyek amellől érvelnek, hogy viszonylag kis szerepe volt a korábbi rendszerben felhalmozott politikai tőkének. Korlátozott volt a gazdasági tőke szerepe is. A második gazdaság keretében felhalmozott vállalkozói ismereteknek (Kolosi–Sági 1996), illetve a késő-kádári technokrácia (Szalai 1997) által birtokolt kapcsolati tőkének vitathatatlan hatása volt a rendszerváltást követő életpályákra, azonban a normál piacgazdaság kialakulásával ezeknek az ismereteknek a jelentősége csökkent. Már a rendszerváltást megelőző kutatások (Róbert 1986; Kolosi 1987) bizonyították, hogy az egyenlőtlenségi rendszerben való előrejutás szempontjából a kulturális tőkének van meghatározó szerepe. Eredményeink szerint mindez nem változott az újrapolgárosodás (Szelényi–Szelényi 1995) folyamatában sem.

Tanulmányunkban rámutattunk arra, hogy a rendszerváltás társadalmi hatásai eltérően jelentkeztek aszerint, hogy a társadalom tagjait a saját életciklusuk tekintetében mikor találta meg a rendszerváltás. Az 1990 táján 55 évesek és idősebbek (akiket *elveszett nemzedék*nek nevezünk el) közül elsősorban életkori okok miatt már csak azok kerülhettek a nyertesek közé, akik valamiért mindezt már a rendszerváltás előtt megalapozták (akár tudatosan, akár azért, mert egyszerűen jó helyen találta őket a rendszerváltás). A náluk fiatalabb, akkor 40–55 évesek nyereségei/veszteségei döntően attól függték, hogy képesek voltak-e váltani a rendszerváltás időszakában (őket tekintettük a *státuszváltó nemzedék*nek). Nagyobb eséllyel lettek közülük nyertesek azok, akik már 1992-ben is jobb státusú foglalkozásban voltak, illetve azok, akik időközben munkahelyváltás révén is előbbre tudtak jutni. A rendszerváltás-kor 25–40 évesek (*rendszerváltó nemzedék*) esetében a siker kulcsát a maga-

sabb iskolázottság adja, illetve a vesztesé válás, a munkaerő-piaci marginalizálódás okait is valószínűleg az alacsonyabb iskolázottságban kell keresni. Végezetül a legfiatalabbak (*fiatal nemzedék*) esetében a befutott munkaerő-piaci karrier és a formális iskolai végzettség megszerzése, vagy az azt követő tanulás járult hozzá leginkább a nyertessé váláshoz.

IRODALOM

- Blau, P. M. – O. D. Duncan 1967: The American occupational structure. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Bourdieu, P. 1985: The forms of capital. In: Richardson, J. G. ed.: Handbook of theory and research for the sociology of education. New York: Greenwood, 241–258. p. [Magyarul: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz R. szerk. 1997: A társadalmi rétegződés komponensei. Budapest: Új Mandátum.]
- Fábián Z. – Kolosi T. – Róbert P. 2000: Fogyasztás és életstílus. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: Társadalmi Riport 2000. Budapest: TÁRKI, 225–259. p.
- Ganzeboom, H. B. G. – P.M. De Graaf – D. J. Treiman 1992: A standard international socio-economic index of occupational status. Social Science Research, vol. 21, 1–56 p.
- Ganzeboom, H. B. G. – D. J. Treiman 1996: Internationally comparable measures of occupational status for the 1988 International Standard Classification of Occupations. Social Science Research, vol. 25, 201–239. p.
- Kolosi T. 1987: Tagolt társadalom. Budapest: Gondolat.
- Kolosi T. 2000: A terhes babapiskóta. Budapest: Osiris.
- Kolosi T. 2006: Előre, a státusmegszerzés komplex modellje. Szociológiai Szemle, 16. évf. 1. sz. 93–102. p.
- Kolosi T. – Róbert P. 2004: A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának főbb folyamatai a rendszerváltás óta. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: Társadalmi Riport 2004. Budapest: TÁRKI, 48–74. p.
- Kolosi T. – Róna-Tas Á. 1992: Az utolsókból lesznek az elsőek? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. Szociológiai Szemle, 2. évf. 2. sz. 3–26. p.
- Kolosi T. – Rudas T. 1988: Empirikus problémamegoldás a szociológiában. Társadalomkutatási módszertani tanulmányok I. Budapest: OMIKK – TÁRKI.
- Kolosi T. – Sági M. 1996: Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In: Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. szerk.: Társadalmi Riport 1996. Budapest: TÁRKI, 149–197. p.
- Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Keller T. 2008: Nyertesek és vesztesek. Beszámoló a HÉV-kutatás foglalkozási és jövedelmi átmenetekkel kapcsolatos eredményeiről. Kézirat. Budapest: TÁRKI.
- Koltai J. – Rudas T. 2008: A TÁRKI-HÉV 2007 kutatás súlyozása. Budapest: TÁRKI.
- Kornai J. 2007. Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mateju, P. – N. Lim 1995: Who has gotten ahead after the fall of communism? Czech Sociological Review, vol. 3, no. 2, 317–351. p.
- Róbert P. 1986: Származás és mobilitás. (Rétegződésmódel-vizsgálat VII.) Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Róbert P. 1997a: Foglalkozási osztályszerkezet. Szociológiai Szemle, 7. évf. 2. sz. 5–48. p.
- Róbert P. 1997b: Társadalmi átrétegződési folyamatok és az átalakulás: egy nemzetközi összehasonlítás tanulságai. Társadalom és Gazdaság, 19. évf. 2. sz. 48–77. p.

- Szalai E. 1997: Rendszerváltás és a hatalom konvertálása. Szociológiai Szemle, 7. évf. 2. sz. 77–99. p.
- Szelényi I. – Szelényi Sz. 1995: Circulation or reproduction of elites during post-communist transformation in Eastern Europe. Theory and Society, vol. 14, no. 5, Introduction.
- Szivós P. – Tóth I. Gy. szerk. 2008: Köz, teher, elosztás. TÁRKI Monitor Jelentések 2008. Budapest: TÁRKI.
- Tóth I. Gy. 2000: Előrejutás a társadalmi ranglétrán: egy magyarázatkísérlet. In: Spéder Zs. – Tóth P. P. szerk.: Emberi viszonyok. Cseh-Szombathy László tiszteletére. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, 223–246. p.
- Tóth I. Gy. 2005: Jövedelemeloszlás. A rendszerváltástól az uniós csatlakozásig. Budapest: Századvég – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság.
- Tóth I. Gy. 2006: Jövedelemeloszlás 1987 és 2005 között. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: Társadalmi Riport 2006. Budapest: TÁRKI, 42–64. p.
- Tóth I. Gy. 2008: Ki nyert ma? A jövedelemeloszlás változásai 2005–2010 között. In: Szivós P. – Tóth I. Gy. szerk.: Köz, teher, elosztás. TÁRKI Monitor Jelentések 2008. Budapest: TÁRKI, 13–38. p.